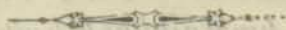

Բողոքական եկեղեցում, բացի Անգլիական եկեղեցուց, չլիայ յերարխիայ, չըկան վանքեր և կրօնաւորներ, չըկան հոգևոր դասակարգութիւններ: Բողոքականութեան անթիւ հերձուածների պատճառը հոգևոր յերարխիայի բացակայութիւնն ու հովիւների կամ պատտօրների ուսուցանելու և քարոզելու մէջ որոշ ազատութիւնն է եղել:

(Կը տարունակուի)

Յաւիկ եպս.

ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԸ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՅԵՐԳՈՒՄ

Պրօֆ. Ի. Գ. Օրեանսկի

ԳԼՈՒԽ I.

Հոգեկան եւ նիւթական աւելաւորի փոխադարձ կապը

Մարդուս ողջ գիտութիւնը և այդ գիտութեան մէջ մտնող բոլոր գիտութիւնները բաժանուում են երկու ընդարձակ շրջանների: Գիտութիւններից մի մասը իրեն մէջ բովանդակում է մեզ շրջապատող աշխարհի ուսումնասիրութիւնը, որի մէջ մտնում է նաև մարդուս ֆիզիքական աշխարհը, — դա բնագիտութեան շրջանն է: Գիտութիւնների միւսը խումբն ընդգրկում է այն բոլորը, ինչ որ շօշափում է մարդկային կեանքի հոգեկան կողմերը, նրա մտաւոր բարոյական ոյժերը և այդ ոյժերի արդիւնքը — փիլիսոփայութիւն, կրօն, բարոյախօսութիւն, լեզուագիտութիւն և մարդկային ցեղի ամբողջ պատմութիւն:

Այս անհատական և ընկերակարական գիտութիւնների շրջանի կեդրոնն է հոգեբանութիւնը, մի գիտութիւն, որի նպատակն է ցուցակագրել և տալ մարդկային հոգու բոլոր հարստութիւնները, որը ձգտում է թափանցել հոգեկան երևոյթների սկզբնաւորութեան և զարգացման գաղտնիքների խորքերը:

Սովորաբար ասում են, որ հոգեբանութիւնը մարդուս
և բարձր կենդանիների հոգու ուսումնասիրութեան վե-
րաբերեալ գիտութիւն է:

Այստեղ շատ բնական կլինէր հարցնել, «սակայն ինչ
բան է մարդուս հոգին»: Այս հարցի համար կան տարբեր
պատասխաններ՝ նայեաժ թէ ինչ տեսակէտից է քննութեան
առնւում մարդուս հոգեկան աշխարհը:

Բնագիտականից տարբեր անհատական գիտութիւն-
ների շրջանում դեռ ց'այսօր էլ չի վերջացել այն հին
կռիւը, որը գոյութիւն ունի բնագանցական և փորձնական
գիտականի կամ ռացիօնալիզմի մէջ: Բնագիտութիւնը
վաղուց արդէն ազատուել է ինչ որ իրերի գոյութեան
հաւատալուց: Երբ բնագէտը, քիմիկոսը կամ առհասարակ
նատուրալիստը խօսում են նիւթի մասին, նրանք այդ բառի
տակ հասկանում են իրենց զգայարաններին մատչելի մի
առարկայ (օբեկտ), որը կշիռ և չափ ունի: Այժմս այլ ևս
չեն խօսում ինչ որ՝ զգայարաններին անմատչելի նիւթի
մասին, որը նոյն իսկ կողմնակի կերպով մատչելի չէ մեր
ըմբռնողութեան: Նոյնը չենք տեսնում հոգեբանութեան
մէջ, որտեղ դեռ պատահում են հետախուզողներ, որոնք
ընդունում են առանձին ոյժի՝ էութեան գոյութիւն, որը
դրուած է իբրեւ հիմք և ծառայում է որպէս աղբիւր և
սկզբնապատճառ հոգեկան բոլոր երևոյթների: Այդպիսի
բնագանց հոգեբանների տեսակէտից մեր հոգեկան կեանքի
բոլոր առանձին մոմէնտները՝ այսինքն բոլոր առանձին
ձևերն ու մտքերը գաղտնի՝ խորհրդաւոր հոգու միայն
մասնակի արտայայտութիւններ են. հոգու, որը՝ իբրեւ թէ
ամբողջական և անբաժան մի էութիւն է հանդիսանում:
Սակայն մեր ժամանակ հոգեբանների մեծ մասը հրաժա-
րուեց հոգու մասին այդ հայեացքն ունենալուց և գիտական
հոգեբանութեան նպատակը սահմանափակում են մեր
հոգեկան այն երևոյթների ուսումնասիրութեամբ, որոնք
մատչելի են մեր ներքին ըմբռնողութեան:

Սակայն այս չի նշանակում, որ հոգեբանութիւնից
իբրեւ թէ պէտք է վանել «հոգի» արտայայտութիւնը, բո-

լորովին ոչ միայն պէտք է պայման դնել, թէ ինչ պէտք է հասկանալ այդ անուան տակ:

Իրար հետ համեմատելով «հոգի» գաղափարը հասկանալու զանազան եղանակները, մենք գտնում ենք նրանց բոլորին ընդհանուր մի նշանակութիւն — մի ինչ որ ամբողջական էութիւն, որը միևնոյն ժամանակ հակադիր է առանձնապէս իւրաքանչիւր հոգեկան երևութիւն, բայց և այնպէս այդ բոլորի հետ մի ընդհանուր կապ ունի: Ահա իսկապէս այս զուտ փորձնական (էմպիրիքական) և նկարագրական մտքով էլ մենք գործ կածենք հոգի բառը.

Հոգեբաններն իրաւունք ունին շահագործելու հոգու մասին եղած հասկացողութիւնը, միևնոյն ժամանակ պահպանելով այն նախազգուշութիւնները, որոնցով առաջնորդւում են բնագէտներն, երբ օգտւում են նիւթի մասին եղած հասկացողութեամբ՝ երբէք չը մոռանալով, որ հոգեկան բաժան տարրերից դուրս չկայ առանձին, անկախ հոգի, ինչպէս որ չկայ իւր իրական կոնկրետ երևոյթներից անկախ առանձին նիւթ:

Այսպէս ահա, հոգեբանութիւնը այն նկարագրական գիտութիւնն է, որը պարապում է հոգեկան առանձին երևոյթների, նրանց փոխադարձ կապի և նրանց մեր կազմուածքից և շրջապատից ունեցած կախումն ուսումնասիրելով:

Ձեռնարկելով հոգեբանական երևոյթների որևէ բաժնի ուսումնասիրութեան, անհրաժեշտօրէն ի նկատի պէտք է առնել այն բացառիկ պայմանները, որոնց մէջ գտնւում է հոգեբանութիւնը բնագիտութեան հետ համեմատած:

Բնագէտը, բուսաբանը և առհասարակ բնախոյզներից իւրաքանչիւրը կարող է ուղղակի և անմիջապէս ձեռնարկել իւր առարկայի ուսումնասիրութեան, իսկ հոգեբանը հարկադրուած է նախ քան հոգեբանական առանձին երևոյթների նկարագիրն ու վերլուծութիւնը, պարզել առհասարակ հոգեբանական երևոյթների ընդհանուր հիմունքների շարքը և նրանց ուսումնասիրելու եղանակի առանձնայատկութիւնները:

Ինչո՞ւմն է կայանում՝ բնագիտութիւն և հոգեբանութիւն ուսումնասիրելու այդ տարբերութիւնը։ Ահա թէ ինչո՞ւմն է կայանում, ամեն մարդ՝ զարգացման ինչ աստիճանի էլ կանգնած լինի, նոյն իսկ բոլորովին ռամիկը՝ իւր ամբողջ կ'անքի ընթացքում՝ այնուամենայնիւ զբաղուած է իրեն շրջապատող բնութեան ուսումնասիրութեամբ։ Արդէն մանուկը՝ իւր կեանքի առաջին իսկ օրերից՝ դիտողութիւններ է կատարում՝ շրջապատող իրերի մասին և ծանօթանում է այն առարկաների յատկութեան և ձևերի հետ, որոնց հետ նա շփւում է։

Մարդու ամբողջ կեանքն անցնում է իւր զգայարաններով օգտուելու մէջ, այսինքն դիտելու և փորձի մէջ։ Որն է հովուի ամենաաղքատ և հոգեկան տեսակէտից սահմանափակ կեանքն անգամ անհնարին է առանց նրան շրջապատող բնութեան երեոյթների դիտութեան ընդարձակ պաշարի։ Վերջինս կանոնաւորութիւնը, կարգը և օրինականութիւնը զարգացման ամենաստորին աստիճանի վրայ գտնուած մարդուն անգամ հասկանալի է։ Ահա թէ ինչու բնական երեոյթների որ և է շարքն հետեւողաբար ուսումնասիրել սկսողը արդէն հանդիսանում է պատրաստուած՝ ինչպէս իւր նախնական դիտութիւնների պաշարով, այնպէս էլ բնութիւնը դիտելու մէթոդով (եղանակով) և վերջապէս բնական օրէնքների դիտութեան ընդհանուր պաշարով։

Միանգամայն այլ գրութեան մէջ ենք լինում՝ մենք մեր հոգեկան աշխարհի վերաբերութեամբ։ Մարդկանց ահագին մեծամասնութիւնը ոչ թէ բաւականաչափ փորձառութիւն չունի իւր սեփական հոգու երեոյթները տարալուծելու, այլ շատերը նոյն իսկ հազիւ թէ նկատելիս լինեն, թէ ինչո՞ւմն է կայանում ինքնաբնութիւնը և նա ինչով է տարբերւում մեզ շրջապատող բնութիւնն ուսումնասիրելու շաւղից։

Շատ քչերը կը գտնուեն, որոնք կարողանան պարզ հասկացողութիւն ունենալ հոգեկան կեանքի ընդհանուր յատկութիւնների մասին և աւելի քիչ կը գտնուին այնպիսի անձինք, որոնք պարզ հասկանալիս լինին, թէ գոյութիւն

ունին օրէնքներ, որոնց հպատակում է մեր հոգեկան աշխարհը: Մենք շատ յաճախ անպատրաստ ենք լինում ուսումնասիրելու հոգեկան երեւոյթներ: Եւ այդ միանգամայն բնական է: Մեր՝ շրջակայ բնութեան մասին ունեցած ծանօթութիւնները կազմում են մեր գոյութեան անհրաժեշտ և պարտադիր պայմաններ, իսկ հոգեկան աշխարհի հետ ծանօթութիւնը շուայլութեան առարկայ է և ծանօթութեան կարիքն արդէն առաջ է գալիս մարդկային քաղաքակրթութեան զարգացման ուշ շրջանում: Երկար ժամանակ մարդկութեան զարգացման պատմութեան ընթացքում իւրաքանչիւր մարդ միւսի համար ունէր միմիայն փիղիքական ոյժի նշանակութիւն՝ որպէս բարեկամ կամ թշնամի: Եւ միայն վերջին ժամանակներին է վերաբերում մերձաւորի հոգւոյ խորքում թափանցելու անշահասէր ձգտումը:

Այս պատճառների հիման վրայ սկսնակները՝ մարդկային հոգեկան աշխարհի հետ ծանօթանալու իւրաքանչիւր փորձից առաջ՝ նախապէս պէտք է որոշեն և լուսաբանեն հոգեկան երեւոյթների ամբողջ աշխարհը և պարզաբանեն ինքնադիտողութեան եղանակը:

Առաջին և ամենաընդհանուր հարցը, որից պէտք է սկսուի հոգեբանութեան յառաջաբանը, կայանում է հետեւելու՝ արդեօք կոյ որ և է ընդհանուր բան մարդու հոգեկան աշխարհի և նիւթական բնութեան մէջ և նրանց մէջ արդեօք գոյութիւն ունի փոխադարձ որ և է ազդեցութիւն:

Վերջինիս գոյութեան՝ այսինքն բնութեան ազդեցութեան մասին մարդու հոգեկան աշխարհի վրայ և ընդհակառակն, ոչ մի կասկած չկայ:

Հէնց որ մենք մօտենում ենք հոգեկան երեւոյթների սփերային (սահմանին), համոզւում ենք, որ նրանց վրայ չի կարելի նայել որպէս նիւթական բնութիւնից կղզիացած՝ առանձին աշխարհի վրայ: Այլ ընդհակառակն՝ մարդկային կեանքի ամբողջ կազմը, մանաւանդ քաղաքակրթութեան բարձր աստիճանին, իրենից ներկայացնում

է բնական և նիւթական գործօնների ներք և համարեա անխզելի մի հիւսուածք: Եւ իրաւ, արդեօք գիտակից մարդկային կեանքի իւրաքանչիւր գործողութիւնը կազմուած չէ երկու մոմէնտներից՝ չըջապատող բնութեան մարդուս վրայ ներգործելուց և ընդհակառակէն՝ մարդուս ազդեցութիւնից բնութեան վրայ՝ որպէս հակադրութիւն: Բնութեան և մարդու փոխադարձ ազդեցութեան ժամանակ կատարուող այն ներքին հոգեկան աշխատանքը, որը և զեկաւորում է այդ ազդեցութիւնը, կազմուած է նոյնպէս երկու մոմէնտներից՝ տպաւորութիւնից և կամքի գործողութիւնից: Բայց գիտակցութեան այդ երկու մոմէնտներն էլ միայն արտացոլացնում են հոգու մէջ երկու հիմնական ֆիզիքական մոմէնտներ՝ միջավայրի ազդեցութիւնը և անհատի հակադրութիւնը (ըէակցիան): Կասկած չկայ, որ ամենասերտ և անխզելի կապը միացնում է միջավայրի ազդեցութիւնը տպաւորութեան հետ և կամքը հակադրութեան (ըէակցիայի) հետ:

Հոգեկան ու ֆիզիքական գործօնների փոխադարձ յարաբերութիւնը կարելի է երևակայել զանազանակերպ. այսպէս կարելի է նրանց ընդունել բոլորովին մէկուսացած, կամ կարելի է նրանց մէջ տեսնել մի և նոյն գործողութեան (պրօցէսի) զանազան կողմերը, բայց յամենայն դէպս նրանք իրականապէս անբաժան շաղկապուած են իրար հետ: Իսկապէս հոգեկան կեանքը ֆիզիքականի ուղեկիցն է. Գիտակցութիւնը կարծէք արմատացած է նիւթական երկու ծայրագոյն երևոյթների (փոփոխութեան) մէջ՝ չըջապատի ազդեցութեան և կենդանական օրգանիզմի (կազմութեան) հակադրութեան մէջ և բաժանում է այդ երևոյթը: Մենք չենք կարող երևակայել մարդկային խելացի կեանքի ոչ մի գործողութիւն, որ խիստ համապատասխան չլինի գիտակցութեան և ֆիզիքական գործողութեան: Օրինակի համար ենթադրենք, որ տպաւորութիւնը խիստ և միանգամայն ճիշտ չի արտացոլացնում իւր մէջ արտաքին առարկայի բոլոր յատկութիւնները՝ այսինքն նրա յարաբերութիւնները անհատի կեանքի շահերի հետ: Այդ

դէպքում հակադրութիւն էլ չի կարող ճիշտ լինել. այսինքն անհատը չի կարող միանգամայն օգտակար կերպով յարմարուել արտաքին որոշ ներդրութեան դէմ: Հէնց նոյն ձևով էլ կամքի գիտակցական դործունէութեան մէջ ամենափոքրիկ սխալը անպատճառ կը ցոլանայ անհատի նիւթական հակադրութեան իսկութեան և նպատակայարմարութեան մէջ: Մէկ խօսքով մեր կազմուածքը շրջապատող միջավայրին յարմարեցնելու դործը, որը կազմում է մարդուս կուլտուրական կեանքի էութիւնը, անբաժան կապուած է մեր գիտակցութեան և հոգու հետ:

Այս կապը առաւել շօշափելի կացուցանելու համար բաւական է յիշել, որ մարդկային կեանքի դործողութիւնների մեծագոյն մասը բաղկացած է ոչ թէ տպաւորութիւնից յետոյ անմիջապէս հետևող դործունէութիւններից, այլ նրանք իրարից հեռու են ժամանակի փոքր կամ մեծ տևողութեամբ, որն անցել է տպաւորութիւնից մինչև դործը: Այն ամբողջ ժամանակի ընթացքում, որն անցնում է արտաքին շարժառիթի կամ պատճառի և ապագայ՝ երբեմն հեռաւոր դործողութեան մէջ, վերջինս գոյութիւն ունի գիտակցութեան մէջ մի միայն հոգեբանական պատկերի ձևով և մինչև որոշ վայրկեան չի արտայայտւում արտաքին թանձրացեալ ձևով: Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում պատկերը կամ ուրուագիծը, կամ ինչպէս հոգեբաններն են ասում՝ ապագայ դործողութեան երևակայութիւնը կարող է և ընդունակ է զարգանալու, ձևափոխուելու որոշ անձի ներքին հոգեկան կեանքի շնորհիւ: Եւ հոգեբանական պատկերները նախասահմանում են կամքի ապագայ շօշափելի դործողութեան փոփոխութիւնը:

Բայց այն կապի ամենափայլուն ապացոյցը, որ միացնում է մարդուս հոգեկան աշխարհը արտաքին ընթացեան հետ, կայանում է մեր այն ընդունակութեան մէջ, որով մենք նախատեսում ենք ապագայ փաստերը և շրջապատող միջավայրի ապագայում մեզ վրայ ունենալիք ազդեցութիւնը: Մարդուս դործողութեանց մեծագոյն մասը, մանաւանդ նրա կուլտուրական կեանքի բարձր աստիճաններ

րում, ոչ թէ կրում է արդէն ստացուած տպաւորութեան հակադրութեան և միջալայրի աղբեցութեան բնաւորութիւն, այլ ընդհակառակն՝ իրենցից ներկայացնում են նախադրուշացնող հակադրութիւններ տպագայում սպասուող ներգործութեան և տպաւորութիւնների: Գարնան տաքութեան յուսով աշնանացան անող երկրագործը, ձմեռ ժամանակ հարկաւոր գործիքների պատրաստող ձկնորսը, երկուքն էլ իրենց գործունէութեան ժամանակ ղեկավարւում են իրենց շրջապատող բնութեան մէջ տպագայում տեղի ունենալիք փոփոխութիւնների նախատեսութեամբ: Ի հարկէ նրանք գործում են այդպէս անցեալ փորձերի, անցեալ տպաւորութիւնների շնորհիւ և այն հաւատով, որ տպագայում կը կրկնուի այն, ինչը որ տեղի է ունեցել անցեալում: Բայց և այնպէս մարդու արտաքին բնութեան յարմարուելու (կերպը) եղանակը այս դէպքում հանդիսանում է հակադարձ՝ հոգեկան շարժառիթն է առաջնորդում դէպի գործը, իսկ իրական տպաւորութիւնը լինում է վերջին օղակ այն շղթայի, որը կապում է արտաքին և ներքին աշխարհներն իրար հետ:

Դէպքերի այս շարքում, որոնք հիմնուած են նախատեսներու վրայ, նշանաւոր դեր է խաղում նախատեսներու հոգեբանական գործողութեան և սպասուող արտաքին դէպքերի զուգորդութիւնը: Ընկերական կեանքի ամբողջ կազմը հիմնուած է թէ նախատեսներու իսկութեան և թէ այդ իսկութեան մասին մարդկանց ունեցած հաւատոյ վրայ: Իսկ այդպիսի հաւատ, որը հաստատուում է ամեն օր և ամեն ժամ ամբողջ դարերի ընթացքում, կարող է ծառայել որպէս անհերքելի փաստ մեր հոգեկան ամբողջ կեանքի և մեզ շրջապատող բնութեան կանոնաւոր ընթացքի մէջ եղած անխզելի ներքին կապի գոյութեան: Այդ կապը երևան է դալիս նաև այն բանում, որ մարդու կեանքը բաժանուած է երկու մասերի՝ դիշերուայ և ցերեկուայ: Իսկապէս կարելի է ասել, որ մարդս գիտակցական հոգեկան կեանքով ապրում է մի միայն ցերեկները, իսկ գիշերը՝ քնած ժամանակ՝ նա ապրում է սոսկ բուսական կեանքով:

Ի նկատի չառնելով կրթութեամբ դասակարգի մէջ տեղի ունեցած չեզու մն այդ դրութիւնից, այնուամենայնիւ մարդկային կեանքը ներկայացնում է համաչափ իրար յաջորդող — հոգեկան և բուսական կեանքի երկու շրջաններ, որոնք համեմատելի են մեզ շրջապատող բնութեան ընթացքի հետ՝ այսինքն իրար յաջորդող գիշերուայ և ցերեկի հետ։ Կասկած չկայ, որ ինչպիսի էլ լինին այն ներքի ֆիզիոլոգիական պատճառները, որոնցից առաջ է գալիս մարդուս քունը, քնոյ երեւոյթը վերջի վերջոյ հետեւանք է մեր հոգեկան նեարդային համակարգութեան՝ բնութեան կանոնաւոր ընթացքի հետ յարմարութեամբ։ Հոգեբանը մի հայեացքով դիտելով գիտակցութեան ծագումն ու զարգացումն, ամենայն իրաւամբ կարող է ասել, որ ոչ միայն մեր կեդանական կեանքը, այլ և գիտակցութիւնը հետեւանք է արեգակնային էներգիայի (եռանդի)։ Մարդուս հոգեկան կազմակերպութեան բոլոր մասերի վրայ շրջապատող բնութեան ազդեցութիւնը վաղուց արդէն պարզաբանել են մարդկային մաքի ծնունդը, հաւատալիքները, դիցաբանութիւնն ու բանաստեղծութիւն ուսումնասիրողները։ Անապատի բնակիչները կողմից ասողեր աստուածացնելը, երկնային մեծ լուսատուներին, կրակին և ծովերին և այլ ֆիզիքական տարերքին երկրպագելը հետեւանք է երկու գործօնների փոխադարձ ազդեցութեան՝ — մի կողմից շրջապատող միջավայրի և միւս կողմից մարդկային ոգու ստեղծագործական ոյժերի։

Բայց բնութեան կազմութեան հոգու մէջ արտացոլանալու ամենաբնորոշ ազդեցոյցն է նախնական բոլոր կրօններին յատուկ երկ — երկու կարգ աստուածների գոյութիւնն ընդունելը — բաւոյ և չարի սկզբունքը։ Այդ երկուութեան մէջն են տեսնում արդարացի կերպով բարոյական սկզբունքը կրօնի մէջ, այն ինչ դժուար չէ համոզուել, որ այդ դուալիզմն էլ իւր կողմից արտայայտում է բնութեան երկու տեսակ ազդեցութիւնը մարդուս կեանքի վրայ։ Ինքը բնութիւնը իւրաքանչիւր քայլափոխում, նրա հետ մեր իւրաքանչիւր շփման միջոցին հանդէս է գալիս երկու տեսակ դերով — երբեմն որպէս մեզ կերակրող, պաշտպանող և

բարերար և երբեմն որպէս թշնամի, վտանգաւոր մի ոյժ։ Այդ պատճառով էլ պատասխանական հակադրութիւններն շրջապատող աշխարհի ազդեցութեան դէմ, այսպէս կոչուած արտացոլացումները, իրենց կողմից էլ դարձել են երկու կերպ՝ մինը, որ աշխատում է օգտուել բնութեան մարդուս ցանկալի և օգտակար ներգործութիւնից, իսկ միւսները պաշտպանողական արտացոլացումներ են, որոնց նպատակն է դիմադրել շրջապատող բնութեան ֆեառակար ազդեցութեանց։

Ահա այս է մարդուս հակադրութեան ֆիզիոլոգիական ձեւը բնութեան դէմ։ Սօրանից յետոյ մի՞թէ դարմանալի է, որ մեր գոյութեան պայմանների հետ յարմարուելու այդ սկզբունքը՝ անգիտակցաբար դարձել է հիմք բնութեան բոլոր արտաքին ոյժերի գնահատութեան և մի՞թէ բնական չէ, որ մենք ամբողջ բնութիւնը բաժանում ենք մեզ նպաստաւոր և թշնամի ոյժերի։ Մարդուս սկզբնական հաւատալիքները, որոնք ներկայացնում են խառնուրդ կրօնի, փիլիսոփայութեան, բանաստեղծութեան և բարոյ-յախօսութեան, լրիւ արտացոլացնում են մարդուս աշխարհայեացքի այդ երկուութիւնը. — բնութեան ազդեցութիւնները մարդուս գիտակցութեան մէջ առաջացնում են երկու սկզբունքների աստուածացումն՝ — բարւոյ և չարի։ Գիտակցութիւնն ու հոգեբանական կեանքը անխզելի կապերով կապուած են շօշափելի բնութեան հետ իրենց ամբողջ ընդհանուր կազմով. մեր գիտակցութեան իւրաքանչիւր տարրի մէջ երևան է գալիս այդ կապը և անձնականի ու վերացականի հիւստեած դրութիւնը։ Մեր իւրաքանչիւր զգացումն, մտապատկերը, միտքը, վերջապէս հոգեկան իւրաքանչիւր երևոյթը (վերամշակութիւն է) ձևավորւում և արտացոլացում է այն արտաքին գուտ բնական գործոնի՝ — պատճառի, որն առաջ է բերել հոգեբանական որոշ երևոյթ։

Արդէն անդառնալի անցաւ այն ժամանակը, երբ կարծում էին, որ մենք գիտենք կամ ըմբռնում ենք մեզ շրջապատող առարկաների կամ երևոյթների բնութիւնը։

Պարզ բան է, որ մեր գիտութեան և գիտակցութեան իւրաքանչիւր մօմէնտը կախուած է մեր սեփական կազմակերպութիւնից և իւրաքանչիւր գիտութիւն մեր կազմակերպութեան հակադրութիւն է շրջապատող բնութեան դէմ: Ահա այս է այն տեսութեան միտքը, որը պնդում է, թէ մեր բոլոր գիտութիւնները վերաբերական են, այսինքն արտայայտում են մեր վերաբերմունքը բնութեան և ընդհանրապէս — բնութեան վերաբերմունքը դէպի մեզ: Վերջի վերջոյ մարդուս գիտութիւնն ու ամբողջ հոգեկան կեանքը, նրա գիտակցութիւնն ու գործողութիւններն արտայայտում են ներքին յարմարեցումներ շրջապատող արտաքին բնութեան հետ: Գիտակցութիւնը հանդէս է գալիս անխզելիօրէն կապուած՝ ինչպէս արտաքին միջավայրի, այնպէս էլ մարդուս կազմակերպութեան՝ և վերջապէս մարդկային կեանքի հետ, այսինքն նրա բնութեան վրայ ունեցած ներգործութեան հետ:

Այ թէ ինչու մարդուս հոգեկան աշխարհն ու նրա գիտակցութիւնը կարող են ուսումնասիրուել և հասկանալի դառնալ միայն այն նիւթական արմատների հետ անխզելի կապուած, որոնցից նա, այդ գիտակցութիւնը աճում է, և այն երևոյթներով միասին, որոնց մէջ նա երևան է գալիս: Հոգեբանութիւնը, որպէս կղզիացած գիտութիւն՝ զուտ գիտակցութեան մասին, (գոյութիւն չունի) ոտքի տակին հող չունի: Այդպիսի կղզիացած գիտակցութիւնը մեզ կարող է տալ մեր հոգեկան կեանքի միմիայն բաժան ընկճանք՝ առանց սկզբի և վերջաւորութեան: Դժբա միայն ֆրազներից խլուած բառեր կլինեն: Անհատական գիտակցութեան վերլուծութիւնը իւր իսկական նշանակութիւնը, կենսունակութիւնն ու ամբողջականութիւնը ստանում է միայն այն նիւթական պայմանների հետ կապուած ժամանակ, որոնք գիտակցութեան նախորդ են, նրա ուղեկից (կարապետ) և հետևող:

Սակայն սրանով չի նսեմանում անհատական գիտակցութեան երևոյթների նշանակութիւնը, ինչպէս որ այդ կարող է թուալ առաջին հայեացքից: Գիտակցութիւնը

իւր ամբողջական և մասնակի արտայայտութեան մէջ մնում է հոգեբանութեան ուսումնասիրութեան միակ առարկան, որի անփոփոխ նպատակն է ուսումնասիրել գիտակցութեան երևոյթները, ձևերը, յատկութիւններն ու փոխադարձ յարաբերութիւնը հոգեբանութեան նպատակն ու խնդիրն այդ ձևով որոշելում միանում է հին և նոր հոգեբանութիւնը, եւ այժմս, ինչպէս և բոլոր ժամանակներում, առանց գիտակցութեան տարերքի չկայ ոչ հոգեբանական գիտողութիւն և ոչ հոգեբանութիւն։ Բայց գիտակցութեան ուսումնասիրելի երևոյթների ամբողջ ծաւալի և նրանց գիտողի յարաբերութեան և հետախուզութեան եղանակի մէջ ահագին տարբերութիւն կայ հին դպրոցի փորձնական հոգեբանների և բնական — գիտական հոգեբանութեան նոր ուղղութեան մէջ։ Հին դպրոցն հոգեբանական երևոյթների իւր հետազոտութեանց շրջանը սահմանափակում էր ինքնաքննութեամբ և ինքնադիտողութեամբ։ Իհարկ է այդ ինքնաքննութիւնը որոշ չափով բովանդակում էր իւր մէջ ամբողջ մարդկութեան խմբակցական ինքնադիտողութիւններ, բայց այդ միմիայն կողմնակի կերպով։ Հոգեբանութեան ժամանակակից ուղղութիւնը բնորոշւում է գիտակցութեան երևոյթների աւելի անկողմնակալ ուսումնասիրութեամբ՝ ինչպէս որ արտայայտւում է կենդանիների, հիւանդ մարդկանց և մասոյի կեանքի մէջ, մի խօսքով գիտողութեանց բուն շրջանը անհամեմատ ընդարձակ է նախկինից և նրա զննութեան նիւթը գիտողի անհատական գիտակցութեան շրջանակից շատ և շատ ընդարձակ է։

Հոգեբանական երևոյթների ուսումնասիրութեան եղանակի (մէթոդի) զարգացման և աստիճանական աճման պատմութիւնը ներկայացնում է սուբէկտիւ եղանակի աստիճանական փոքրացման պատկերը և գիտական առարկայական ձևերի աճումն հոգեբանութեան մէջ, որով անշեղ մօտենում են հոգեբանական ձևերը բնագիտական առարկաների մէթոդին։

Մարդու՝ իւր հոգեկան աշխարհի հետ ծանօթանալու սկզբնական աստիճանին՝ հետախուզողը իւր տրամադրու-

Թեան ներքոյ ունէր մի միայն ինքնազննութիւնը կամ այսպէս կոչուած ներքին դիտողութիւնը, որը խիստ կերպով տարբերուած է արտաքին այն դիտողութիւնից, որը զգայարանների օժանդակութեամբ մարդուս տալիս է տեղեկութիւններ և դիտողութիւններ շրջապատող բնութեան մասին: Մարդս իւր հոգեկան աշխարհն իւր մէջ գտնում է անմիջապէս՝ ըստ երևոյթին այդ բանում՝ շատ քիչ կարելի ունենալով միջավայրի ազդեցութեան և իւր մարմնի՝ այսինքն զգայարանների, և այդ բանն ըստ երևոյթին մեծ առաւելութիւն պէտք է տար ներքին իւրացման կամ ինքնազննութեան: Այդ առաջին հայացքից մեծ թուացող տարբերութիւնն իրականապէս այնքան էլ մեծ և կարեւոր չէ և ինքնազննութեան առաւելութիւններն իսկ՝ երբ մօտից ծանօթանում ենք, չափազանց կասկածելի են:

Եւ իւրօր, ինչպէս ինքնազննութեան, այսինքն զուտ հոգեբանական վերլուծութեան, այնպէս էլ արտաքին բնութիւնը դիտելու ժամանակ մենք գործ ունինք մի և նոյն նիւթի հետ, — մեր զգացողութիւնները, մտապատկերների և այլ հոգեկան դրութիւնների հետ: Դիտողութեան և ինքնազննութեան տարբերութիւնը կայանում է գլխաւորապէս հետեւեալում. — ինքնազննութեան ժամանակ մենք արուստականապէս մի առ ժամանակ հրաժարւում ենք արտաքին աշխարհից, կարծես ժամանակաւորապէս մոռանում ենք անցեալը և կանգ ենք առնում՝ մեր զգացողութիւնների վրայ, որոնց կղզիացնում ենք արտաքին բնութիւնից, որի հետ նրանք այնուամենայնիւ անխզելի կապերով են կապուած:

Իսկ արտաքին բնութիւնը դիտելիս մենք միշտ մեր մտաւոր աչքի առաջ ունինք երկու մոմէնտներն էլ՝ — թէ մեր զգացողութիւններն և թէ արտաքին բնութիւնը: Բնութիւն դիտելն ու ուսումնասիրելը այդ պատճառով ամենից առաջ երկու՝ ներքին և արտաքին աշխարհների համեմատութիւն է, համադրութիւն ու կապը, մինչդեռ ինքնազննութիւնը զուտ հոգեբանական վերլուծութիւն է, փակուած ներքին գիտակցութեան սահմաններում և նա,

ով որ քննում է հոգեբանական դրութիւնները որպէս իրենց մէջ փակուած մի բան, իւր տրամադրութեան ներքոյ շունի բնութիւնն ուսումնասիրելու գլխաւոր գործիքը՝ համեմատութիւնը:

Ճիշտ է, մասուոր կեանքի սկզբնական քայլերին իսկ՝ մարդկութիւնը ցոյց է տալիս ձգտում հոգեբանական ինքնագննութիւնը գիտողութիւն և համեմատութիւն դարձնելու: Որպէս առաջին քայլ այս ուղղութեամբ ծառայում է գիտակցութեան և նրա արտաքին հակադրութեան՝ այսինքն գիտակցութեան և խօսքի մէջ կապ հաստատելը: Խօսքը արտաքինն իրականացնելու և մարդու գիտակցութիւնն առարկայական դարձնելու առաջին աստիճանն է: Խօսքը հանդիսանում է որպէս զգացողութեան չափ և համեմատական արժէք (էկվիվալէնտ): Խօսքը միևնոյն ժամանակ գլխաւոր գործիք է, որի օգնութեամբ ստեղծւում է և մշակւում ոչ թէ անհատական, այլ խմբակցական գիտակցութիւն, իսկ անձնական գիտակցութեան հոգեբանական վերլուծութիւնն ընդարձակւում է և դառնում խօսքի ձևով առարկայականացած հանրամարդկային գիտակցութիւն: Շնորհիւ այդ բանի է, որ հնարաւորութիւն է ստեղծուել գիտակցութեան զանազան աստիճանների հոգեբանական երևոյթներն համեմատելու, այսինքն գիտակցութեան ուսումնասիրութիւնը բնութեան ուսումնասիրութեան նման որոշ չափով յարաբերական և համեմատական դարձնելու:

Սակայն անվիճելի է, որ հոգեբանական երևոյթներն ուսումնասիրելու գործում զգալի յառաջադիմութիւն է տեղի ունեցել շնորհիւ ժամանակակից հոգեբանութեան փորձերի, որոնցով աշխատում են կապ և յարաբերութիւն հաստատել մի կողմից գիտակցութեան և միւս կողմից արտաքին բնութեան կամ գրգռիչների մէջ, որոնք մեր տպաւորութիւնների աղբիւր են կազմում: Այստեղ մանում է ամբողջ հոգեբանութիւնն ու բնագիտութիւնը (Психология), որի հիմնադիրներն են Վերէրն և Ֆեխները: Այս քայլի շնորհիւ հոգեբանութիւնն ուսումնասիրելու եղանակը

զգալի կերպով մօտեցաւ բնագիտութեան և համեմատարար աւելի համեմատական և առարկայական դարձաւ։ Այդ ուղղութեամբ հետեւեալ քայլն եղաւ գիտակցութեան և արտաքին հակադրութիւնների, կամ գիտակցութեան դանազան շարժումներով արած արտայայտութեանց մէջ եղած կապի ուսումնասիրութիւնը, և վերջապէս փորձերի հաւաքութիւնը, փորձերի հոգեբանութեան մէջ, որ բնական հետեւանք եղաւ այն նիւթի առարկայականութեան, որոնցից օգտուում է ժամանակակից հոգեբանութիւնը։ Մեր աչքի առաջ հոգւոյ ուսումնասիրութիւնը աւելի և աւելի է մօտենում բնագիտութեան և իւրաքանչիւր քայլը հոգեբանութեան մէջ նշան է բնութեան երկու թաղաւորութիւնների՝ ֆիզիքական և հոգեկան աշխարհների ուսումնասիրութեան աւելի և աւելի մերձեցման և ի մի ձուլուելու ձգտման։

Մինչդեռ հին հոգեբանութիւնը քննում էր գիտակցութեան երևոյթները՝ որպէս անշարժ քարացած և աւարտած ձեւեր, ժամանակակից հոգեբանութիւնը ձգտում է թափանցել գիտակցութեան երևոյթների սկզբնաւորութեան մէջ և նրա առանձին տարրերի ձեւերի զարգացման օրէնքների մէջ՝ այն է զգացողութեան, երեւակայութեան և այլն։ Ժամանակակից հոգեբանութեան մէջ արդէն մօտք է գործել՝ եթէ ոչ բուն սկզբունքը, գոնէ աստիճանական էվօլյուցիայի (զարգացման) ոգին, այն, ինչ որ կազմում է 19-րդ դարու ամենաարժեքաւոր գիւտը Բիօլոգիայի—կենդանական ոյժի ուսումնասիրութեան շրջանում և ամենաուժեղ լծակ է, որը շարժում է կեանքի մասին եղած ամբողջ գիտութիւնը։ Այդ լծակը խոստանում է ապագայում նոյն ծառայութիւններն անել հոգւոյ մասին եղած գիտութեան շրջանում, ինչպէս որ այդ արել է ընդհանրապէս Բիօլոգիայում։

Հազիւ թէ հարկաւոր լինի ապացուցանել, որ հոգեբանութիւն ուսումնասիրելու մէթոդը իւր հիմունքներով կարող է միայն այն լինել, որն այդքան առատ պտուղներ է տուել բնագիտութեան մէջ։ Բայց եթէ դեռ հարկաւոր է

այդ բանում՝ որ և է մէկին համոզել, այդ դէպքում մէթոդի նոյնութեան ամենածանրակշիռ ապացոյցն է այն փաստը, որ հոգեբանութեան և բնագիտութեան մէջ գիտակցութեան երևոյթները և բնութեան մէջ բաւորովին դոյութիւն չունի այն անանցանելի վիճը, որի մասին յաճախ խօսում են: Բնդհակառակն՝ մեր գիտակցութեան ներքին աշխարհը և արտաքին բնութիւնը միացած են այսպէս կոչուած անգիտակցական հոգեկան կեանքի կամուրջով, ինչպէս յայտնի է, մարդու հոգեկան կեանքը մի միայն մեր գիտակցութեան երևոյթներով չի սահմանափակուում: Մարդու հոգեկան աշխատանքի զգալի մասն անցնում է առանց գիտակցութեան հասնելու՝ երբեմն երևան գալով և երբեմն արտայայտուելով գործողութեան մէջ, կամ ցոլացնելով իւր գաղտնի ազդեցութիւնը հոգեկան գիտակցական գործողութիւնների վրայ, երբեմն էլ որոշ պայմաններում՝ ժամանակաւորապէս մոռնելով գիտակցութեան մէջ:

Երբ մեր իւրացրած գիտութիւնը ժամանակաւորապէս մոռացւում է, այսինքն դուրս գալիս մեր գիտակցութիւնից, որպէս զի առաջին յարմար առթին յայտնուի գիտակցութեան մէջ, մենք ասում ենք, որ այդ գիտութիւնը ամբողջ ժամանակ պահւում է մեր գիտակցութեան մէջ, մինչև որ կը յիշենք, այդ նշանակում է որ մտապատկերները՝ չը գտնուելով մեր գիտակցութեան մէջ, այնուամենայնիւ դոյութիւն ունին հոգու մէջ, բայց մեզ անհասկանալի ձևով, այսինքն նրանք գտնւում են մեր հոգու անգիտակից շրջանակում:

Երբ մենք մտածմունքի մէջ խորասուզուած անցնում ենք առարկայի կամ անձնաւորութեան մօտով, չենք տեսնում և չենք լսում, այսինքն չենք գիտակցում, բայց այդ հանգամանքը այնուամենայնիւ մեզ չի խանգարում ապագայում յիշելու մեր չը նկատած առարկան կամ անձնաւորութիւնը: Դա ապացոյց է, որ այդ առարկաների կամ անձերի մտապատկերները թէև չը հասան մեր գիտակցութեան, այնուամենայնիւ մուտք գործեցին մեր հոգեկան աշխարհը և

մի ինչ որ տեղ՝ գիտակցութիւնից դուրս, կամ աւելի ուղիղն ասած՝ անհասկանալի ձևով գոյութիւն ունէին մեր հոգու մէջ։ Այս տեսակ բազմաթիւ փաստերը մեզ համոզում են, որ գիտակցութիւնը այն միակ ձևը չէ, որում գտնւում են հոգեբանական երևոյթները և որ վերջիններս կարող են գոյութիւն ունենալ անգիտակցական ձևով։ Ուրիշ խօսքով՝ հոգեկան աշխարհը չի սահմանւում միայն գիտակցութեամբ, այլ բովանդակւում է իւր մէջ երկու մաս՝ գիտակցական և անգիտակցական։

Այդ երևոյթների մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը ցոյց տուաւ, որ գոյութիւն ունին գիտակցութեան պայծառութեան ամբողջութեան տարբեր աստիճաններ և նոյն չափով էլ գոյութիւն ունին անգիտակցական դրութեան տարբեր աստիճաններ, — այսինքն գոյութիւն ունի հազիւ նկատելի փոփոխութիւնների մի երկար շարք՝ միանգամայն պարզ գիտակցութիւնից մինչև անգիտակից դրութեան խորքերը։

Ինչպէս հոգեբաններն են ասում, իւրաքանչիւր պատկեր կամ հասկացողութիւն, որը գտնւում է մեր հոգեկան աշխարհում, կարող է լինել մեր գիտակցութեան ամենալուսաւոր, պայծառ կէտում. այսպէս ասած մեր գիտակցութեան լուսանկարչական գործիքի հնոցում (կեդրոնում), կամ գիտակցութեան ծայրին, կամ մութքի մօտ և կամ վերջապէս այդ մութքից հեռու՝ ներքեւում, ինչ որ անգիտակցութեան սահմանում՝ կատարեալ մութացութեան և հոգեկան մահուան սահմանում։

Հոգեկան անգիտակցական երևոյթների գիտողութիւնները գտնւում են նրանց մէջ մի կարեւոր առանձնայատկութիւն. իսկապէս այն, որ հոգեկան անգիտակցական երևոյթները (արտայայտութիւնները) աւելի ակնյայտնի, աւելի շոշափելի և անմիջական կապով են կապուած ֆիզիքական կեանքի, մեր ամբողջ կազմուածքի և ներարգային համակարգութեան գործունէութեան հետ։ Այդ կախումը երկու տեսակ է՝ մի կողմից մեր կազմուածքի ամբողջ ներքին կեանքը շատ աւելի է արտացոլանում անմիջապէս

մեր հոգեկան անգիտակցական՝ քան գիտակցական կեանքում։ Մեր իւրաքանչիւր սննդառութեան փոփոխութիւնը, արեան շրջանառութեան, մեր աշխատանքի մէջ և այլն, ուղղակի հետք է թողնում մեր հոգեկան անգիտակցական կեանքում, որն այդպիսով շատ աւելի սերտ կախումն ունի մեր ֆիզիքական կեանքից, քան գիտակցական մասը։ Միւս կողմից այդ անգիտակցական մասն էլ իւր կողմից անմիջապէս և ուժեղ կերպով է արտացոլանում մեր կազմուածքի ամբողջ ֆիզիքական կեանքում։ Հոգեկան անգիտակցական մասը շատ աւելի է ազդում, քան գիտակցութիւնը մեր մարմնի շարժումների, սննդառութեան, արեան շրջանառութեան և մարմնի բուսական բոլոր գործողութիւնների վրայ։ Հոգեկան անգիտակցական մասի (աւտոմատ) ակամայ կախումն նեարդային համակարգութեան դրութիւնից նրա արեան շրջանառութիւնից և սննդառութիւնից շատ աւելի խիստ է երևան գալիս։

Դրանով հոգեբանութեան շրջանը աւելի է մօտենում բնութեան և հոգեբանութիւնը՝ որպէս գիտութիւն, կապւում է բնագիտութեան հետ։

Ի հաշիւէ, այդ կապով, որը գոյութիւն ունի գիտակցական և անգիտակցական աշխարհների միջև, դեռ բոլորովին չի լուծւում գիտակցութեան և անգիտակցութեան երևոյթների ներքին յարաբերութեան պրոբլէմը։ Դեռ ևս անվերծանելի դադտնիք է մնում նոյն իսկ անգիտակցութեան ծագումը և նրա նեարդային համակարգութեան նիւթական գործողութեանց հետ ունեցած կապը։ Բայց և այնպէս հոգեկան անգիտակցական մասի փաստերում մենք գտնում ենք մեր հայեացքն ընդարձակելու հենակէտը մարդուս հոգեկան գործողութիւնների բովանդակութեան մասին։ Մենք արգէն իրաւունք չունինք մեր հոգեկան աշխարհը շփոթելու գիտակցութեան հետ, այսինքն այն շրջանի հետ, որը հին ժամանակներից սկսած «հոգի» հասկացողութեան նոյնանիշ էր համարւում։

Հոգեկան աշխարհն իւր ծաւալով աւելի ընդարձակ է, քան գիտակցութեան շրջանը և իւր արմատներով զետեղ-

ուած է մարդուս կազմուածքի բոլոր գործողութեանց մէջ՝ մանաւանդ նրա նեարդային ուղեղային սխտեմի կեանքի և գործունէութեան մէջ, վերոյիշեալ նկատողութիւնները մեզ հասցնում են այն եզրակացութեան, որ միակ ուղիղ ճանապարհը, ինչպէս սւսումնասիրելու, այնպէս էլ հոգւոյ մասին ձեռք բերած գիտութիւնն արտայայտելու համար, գտնուում է բնագիտութեան մէթոդի և այն ընդհանուր օրէնքների մէջ, որ ունինք մենք մեր ձեռքի տակ ֆիզիքական բնութեան մասին:

Մարդուս ներքին աշխարհն և գիտակցութեան արտայայտութիւններն ուսումնասիրելիս՝ ոչ թէ միայն պէտք է ղեկավարուել որպէս ուղեցոյց կողմնացոյցով, բնութեան մասին եղած գիտութեամբ, այլ հոգեկան խաւար աշխարհում՝ լողալիս անհրաժեշտ է, որքան կարելի է չը հեռանալ ամերից, այսինքն ոչ մի ըստէ աչքից չը կորցնել ֆիզիքական բնութեան և մեր կազմուածքի վիստերն ու օրէնքները:

Ձուտ ինքնազննութեան և հոգեբանական վերլուծութեան շրջանում կատարած զբօսանքները անվտանգ են, այսինքն ապահովագրուած են սխալանքներից միայն այն սահմաններում, քանի որ մենք պարանոյ կապուած ենք երկրից, այսինքն գիտում ենք բնութիւնը:

Որոշելով մեր յենման՝ և այն տեսակէտը որ հոգեկան և ֆիզիքական երեւոյթներն անխզելի կապով կապուած են իրար հետ, մենք մեր առաջ դնում ենք հետեւեալ խնդիրը. — Որո՞նք են հոգեբանական և բնական երեւոյթների ընդհանուր յատկութիւնները և որո՞նք են գիտութեան թաղաւորութեան այդ երկու կէտերի տարբերութիւնները:

